

СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ЗОНА ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

Г. І. Мартинова

Черкаський державний університет

Стаття посвячена очертанню границь середньодніпровської історико-культурної зони по даним лінгвістики, історії, археології, етнографії та визначенню початку формування в ній середньодніпровського діалекта.

Ключевые слова: середньодніпровська історико-культурна зона, ареал, ізоглосна стратиграфія, середньодніпровський діалект

Статтю присвячено окресленню меж давньої середньонаддніпряньської історико-культурної зони за свідченнями лінгвістики, історії, археології, етнографії та визначенню початку формування в ній середньонаддніпряньського діалекту.

Ключові слова: середньонаддніпряньська історико-культурна зона, ареал, ізоглосна стратиграфія, середньонаддніпряньський діалект

This paper devotes the outline of bounds an ancient mid-upper-Dnieper historical-cultural zone by evidence of linguistic, history, archeology, ethnography and determination of forming in the mid-upper-Dnieper dialect.

Key words: mid-upper-Dnieper historical-cultural zone, areal, isoglossical stratygraphy, mid-upper-Dnieper dialect

Одним із перспективних завдань слов'янської історичної діалектології є визначення історичних меж говорів, що безпосередньо пов'язане з реконструкцією давніх історико-культурних зон (ІКЗ). Вони становлять певну ареальну єдність, яку виділяють за свідченнями археології, етнографії, антропології, лінгвістики, історії, географії. Основним методом реконструкції ІКЗ є аналіз і узагальнення матеріалів ареалогії, створення зведених карт, вивчення структури і характеру поведінки встановлених меж [2, с.5-6]. Виокремлення ІКЗ, у межах якої функціонує середньонаддніпряньський говір, актуальне, оскільки дозволяє під іншим кутом зору поглянути на генезис цього діалекту, що упродовж тривалого часу становить проблему в українській діалектології.

Донедавна час виникнення певного мовно-територіального утворення дослідники пов'язували насамперед із фіксацією його особливостей у пам'ятках писемності. Однак ці дані не можуть бути єдиною і надійною базою історико-лінгвістичного дослідження, оскільки ознаки, представлені у пам'ятках фрагментарно, не мають чіткої локалізації в просторі і часі. Зважаючи на це, сучасна наука виробила методіку, згідно з якою необхідну інформацію намагаються виявити шляхом зіставлення лінгвогеографічних свідчень з історико-археологічними даними [9, с.41; 3; 16; 10]. Найважливішим джерелом такого дослідження є матеріали лінгвістичної географії, для історичної інтерпретації яких необхідне використання фактів історії, археології, етнографії. Його об'єктивність визначає "збіг ізоглос із історико-археологічними межами, синхронними часу формування певних мовних особливостей" [16]. Якщо такий збіг достатньо обґрунтований, то це дозволяє встановити ізоглосну стратиграфію, тобто зв'язок ізоглосних ланок із соціально-історичними процесами певних періодів [9, с.5-14, 228-235; 3, с.69-147]. Дослідники дійшли до висновку, що знайти і виділити найдавніші діалекти лише на підставі мовних фактів неможливо. Комплексні дослідження, проведені в останні роки лінгвістами, археологами, етнографами, антропологами, показують, що діалекти дописемної епохи можна виділити, лише реконструюючи давні ІКЗ на підставі синтезу результатів, досягнутих у галузі наук, які досліджують історію людства. Такий підхід передбачає виділення та історичне обґрунтування меж досліджуваного діалекту, після чого вивчення власне мовних фактів будують як аналіз історії формування його ареалу [2, с.6].

Ареал середньонаддніпряньського діалекту, виявлений шляхом картографування його фонетичних і фонологічних особливостей та рекартографування матеріалів Атласу української мови [1], окреслюють ізоглоси, окремі з яких сягають на півночі у середньополіський діалект до р. Ірпінь, і навіть до р. Тетерів, та східнополіський, доходячи до р. Десни, тобто захоплює південну частину Полісся, що межує із Лісостепом. Важливо, що північному контуру середньонаддніпряньського говору приблизно відповідає ізолінія, що репрезентує межу середньополіського діалекту, яку визначив М.В.Никончук за даними регіонального дослідження: на північ від Рівного – Новограда-Волинського (між селами Курчиця і Вербівка) – верхів'я р. Уборть – верхів'я р. Уж – правий берег р. Ірша – північніше Києва (між селами Лютиж і Сухолуччя) – по р. Остер на Чернігівщині [8, с.16]. На заході ареал обмежують басейни річок Росі і Гнилого Тікича, на півдні ізоглоси ступінчасто опускаються південніше Росі до р. Тясмин, а на сході розмежування середньонаддніпряньських і східнополтавських говірок проходить у межиріччі Сули і Псла [7, кк.№№ 31-32, 51-52]. Ареал середньонаддніпряньського діалекту окреслюють суцільні чи власне зональні ізоглоси, що репрезентують специфічні для цього мовно-територіального утворення фонетичні і фонологічні явища: реалізація фонем /и/ у наголошених і ненаголошених позиціях звуком [и] (к.№10); реалізація фонем /е/ у ненаголошених позиціях звуком [и], рідше архіфонемами «е_и», «е_е» перед складом з [і] чи у сусідстві із м'якими приголосними (к.№11); реалізація

фонемі /e/ перед складом з наголошеним [e] звуком [a], архіфонемами <e_a>, <a_a> (к.№12); реалізація фонемі /a/ у звукові [a] в усіх позиціях (к.№13); збереження опозиції /o/ : /y/ (к.№ 15); відсутність приставного [v]: *ухо, уз'киї, уж, улиц'а* (к.№ 17); відсутність приставного [r]: *ор'іх* (к.№18); збереження опозиції /p/ : /p'/ у середині слова (к.№ 22); парадигматичні структури шиплячих /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /дж/; /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /дж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /дж' (дж')/ (к.№ 24); парадигматична структура шиплячих /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /дж/ перед [a] (←*ε, рідше *а) (к.№ 25); опозиція фонем /л' / : /л' / (к.№ 26); лексикалізовані випадки руйнування опозиції передньоязиковість : задньоязиковість /т' / : /к' /: *к'істо, к'існій* (к.№ 27); руйнування опозиції /дж/ : /ж/ за рахунок ДО “африкативність” у 1 ос. одн. теперішнього часу: *хо^лжу, си^лжу, бу^лжу* (к.№ 29) реалізація сполуки [мй] (←*м'): *мйасо, мйакії* (к.№30) [7]. Ізоглови названих фонетичних явищ відмежовують середньонаддніпряньський діалект із заходу, півдня і сходу, але його ареали продовжуються північніше досліджуваних нами говірок. Деякі з них сягають південної частини суміжних правобережно- і лівобережнополіських говірок, на що вказують матеріали 1 тому АУМ. Рекартографування специфічних для середньонаддніпряньського говору явищ, виявлених в АУМ і, за даними нашого дослідження, на бланківках різного масштабу, не тільки підтвердило правомірність виділення центральних середньонаддніпряньських говірок, а й дозволило виявити для них ряд замкнених ареалів, яких раніше не було виділено. Окреслення меж за даними регіонального картографування збігається з матеріалами АУМ, де середньонаддніпряньський діалект виокремлюють ізоглови багатьох фонетичних, граматичних і лексичних явищ [1, кк.№№ 78, 86, 87, 90, 91, 99, 104, 122, 123, 136-138, 161, 171, 232, 235, 236, 249, 258, 260, 263, 284, 289, 297, 306, 307, 309, 316, 322, 330, 331, 335, 348, 386]. Виділення середньонаддніпряньських говірок за даними одиниць фонетичного рівня діалектної мови підтверджують дані регіонального картографування побутової лексики [7, кк.№№ 56-58, 60-62].

Вивчення зведених карт ізоглов показало, що межі поширення найважливіших явищ середньонаддніпряньського говору приблизно збігаються, зокрема на Правобережжі, з межами території давнього культурного і політичного центру східних слов'ян “Руська земля” за археологічними матеріалами VI–VII ст. та локалізацією найважливіших знахідок речей VI–VII ст. [12,с.71; 1: к.№ IV]. Б.А.Рибаків поділив територію “Руської землі” XII ст., яка включала Поросся і Сіверу, на дві частини – західну і східну, відзначивши, що місцезнаходження скарбів VI–VII ст. збігається із тією частиною “Руської землі”, яку іменували Руссю (Київщина і Поросся). Дослідник пов'язує древності VI–VII ст., знайдені по р. Росі, дещо північніше і південніше від неї, з конкретним слов'янським племенем русами чи росами [12,с.70-72, 82-83]. Упродовж VII–VIII ст. утворився могутній полянсько-роський племінний союз: слов'яни-роси з Поросся остаточно змішалися з полянами з середньої Київщини. Унаслідок складних етногенетичних процесів завершилось формування етнічного комплексу, відомого з літописних джерел під іменем полян. Однак вони стали називатися русь (руссю) за провідною роллю, яку відіграло плем'я росів (русів) у цьому союзі. Судячи з історичних, археологічних та етнографічних даних, північні поляни були асимільовані росами (русами), унаслідок чого вони набули виразної етнічної своєрідності, чим відрізнялися від деревлян. Якщо у них і був поширений діалект “склавінського” походження, в основному спільний для північних полян, волинян і дреговичів, то ще у VII–VIII ст. він зазнав впливу мовлення росів (русів). Г.П.Півторак пише, що в міру зростання могутності й суспільно-політичної впливовості полян виявлявся і реалізовувався визначальний напрям мовного розвитку на полянських землях: поступовий відступ на північ і північний захід деревлянських діалектних особливостей перед новими місцевими мовними рисами, які в майбутньому стали характерними для середньонаддніпряньського діалекту української мови [10,с.62]. Наведені історичні факти є цілком надійним підґрунтям для віднесення початку формування середньонаддніпряньського діалекту як величини територіального характеру до VII–VIII ст., тобто до часу вироблення спільних для полян і росів явищ, появи перших інновацій дописемного періоду, що відбилися уже в ранніх пам'ятках [5,с.29, 68-77, 207-246, 259-272].

Цю думку підтверджують дані археологічних культур, згідно з якими простежується спадкоємний зв'язок, формування своєрідної середньонаддніпряньської історико-культурної зони, окремі компоненти якої через давньоруську культуру дійшли до нашого часу. Так, окреслений вище ареал середньонаддніпряньського діалекту приблизно відповідає зоні поширення археологічних культур різних періодів, починаючи з кінця III ст. до н.е.-кінця II ст. н.е. (зарубинецької, черняхівської, київської, пеньківської), які представлені на Київщині і Черкащині пам'ятками вздовж Дніпра від гирла Ірпеня до гирла Росі та Тясмину [6; 12,с.16-86]. П.М.Третьяков відзначав, що звичай білити крейдою внутрішні і зовнішні стіни житла (згодом одна з найхарактерніших етнографічних ознак класичної української хати) був поширений у II ст. до н.е. серед слов'янського населення зарубинецької культури в ареалі правобережного Лісостепу від Полісся аж до сучасного Канева [15,с.36]. Цю ж територію окреслює і ареал, що репрезентує етнічну ознаку полян в поховальному обряді – кургани з тілопокладеннями в ямах – який дослідники локалізують південніше Тетерева – по Дніпру до околиць м. Любича – на схід по Десні до р. Мена, район Переяслава, на півдні територія між Ірпенем і Россю [13,с.108; 6,с.97-105]. Слов'янські поселення VI–VII ст., виявлені у зоні лісостепу і – частково – південній частині лісової зони, мали напівземлянковий характер, який зберігався тут упродовж шести століть; у X–XI ст. цей тип житла навіть просунувся далі на північ. Лише з XII ст. відбувається наступ північного типу надземного житла. У XIII ст. напівземлянкові житла повністю збереглися лише у Середній Наддніпрянщині [11,с.223-226]. Цінними для реконструкції давніх періодів історії є лінгвістичні дані гідроніміки, які зберігають найбільшу стійкість. Так, О.Н.Трубачов показав на карті, що архаїчні слов'янські гідроніми поширені на південь від р.Ужа, притоки Тетерева, до середньої течії Дніпра,

приблизно до р. Росі [14,с.268-269], а гідронімія басейну Росі, на думку І.М.Железняк, має унікальну безперервність від індоєвропейців до назв, утворених на основі сучасної української мови [4,с.153].

Отже, зіставлення лінгвогеографічних свідчень з історико-археологічними даними відкриває перспективу у розв'язанні складних питань етно- і глотогенезу. Розглянуті лінгвістичні, історичні, археологічні свідчення та інші матеріали дозволяють окреслити межі середньонаддніпрянської історико-культурної зони і дають підстави віднести початок її формування до VII–VIII ст., коли у полянсько-роському племінному союзі тривав процес вироблення міждіалектної норми, що згодом привів до утворення середньонаддніпрянського діалекту.

Література:

1. Атлас української мови: В 3-х т.– Т.1.– К., 1984.
2. Герд А.С. Очерк исторической диалектологии Верхней Руси (История ландшафта). – СПб., 2001. – 21с.
3. Горшкова К.В. Историческая диалектология русского языка. – М.: Просвещение. – 1972. – 157с.
4. Железняк І.М. Рось і етнолінгвістичні процеси середньонаддніпрянського Правобережжя. – К.: Наукова думка. – 1987. – 203с.
5. Кримський А.Ю. Твори: В 5-ти тт. – Т.3. – Мовознавство. Фольклористика. – К.: Наукова думка, 1973. – 509с.
6. Максимов В.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. – К.: Наукова думка, 1972. – 181с.
7. Матеріали до регіонального атласу середньонаддніпрянських говірок. – Рукопис. Зберігається у автора.
8. Никончук Н.В. Правобережнополесские говоры в лингвогеографическом освещении: Автореф. дис...докт. філол.н.– Житомир, 1980. – 48с.
9. Образование севернорусского наречия и среднерусских говоров. – М., 1970. – 455с.
10. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К.: Наукова думка. – 277с.
11. Раппопорт П.А. Картографирование типов древнерусских жилищ // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. – Л.: Наука, 1974. – С.221-227.
12. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М.: Наука, 1982. – 589с.
13. Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – М.: Наука, 1982. – 326с.
14. Трубачев О.Н. Название рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Интерпретация. – М., 1968. – 289с.
15. Третьяков П.Н. По следам древних славянских племен. – Л.: Наука, 1982. – 140с.
16. Хабургаев Г.А. «Изогlossная стратиграфия» – основа локализации и хронологизации языковых изменений // Лингвогеография, диалектология и история языка. – Кишинев, 1973. – С.192-201.